INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES
(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)
DOI : 03.2021-11278686 ISSN : 2582-8568 IMPACT FACTOR : 8.031 (SJIF 2025)

“डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगारांच्या हितासाठीचे योगदान”

(Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution to the welfare of workers)

डॉ. परसराम तुकाराम बाचेवाड

सहयोगी प्राध्यापक,
समाजशास्त्र विभाग
देवगिरी महाविद्यालय,
छत्रपती संभाजीनगर (महाराष्ट्र, भारत)
E-mail: ptbachewad@gmail.com

DOI No. 03.2021-11278686 **DOI Link ::** https://doi-ds.org/doilink/03.2025-58576719/IRJHIS2503027

गोषवारा :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय कामगारांच्या हक्कांसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले त्यांनी कामगारांच्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठवला, औद्योगिक कायद्यांत सुधारणा केल्या आणि कामगार संघटनांचा पाठिंबा दिला. त्यांच्या नेतृत्वामुळे कामगारांना न्याय, समता आणि हक्क मिळवण्यासाठी एक मजबूत आधार मिळाला. त्यांचे कार्य आजही कामगार हक्कांच्या क्षेत्रात प्रेरणादायी आहे.

प्रस्तावना :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय इतिहासातील महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांचे कार्य केवळ दलित उद्धारासाठी मर्यादित नव्हते, तर त्यांनी भारतीय कामगार वर्गाच्या न्याय्य हक्कांसाठीही भरीव योगदान दिले. औद्योगिकीकरणाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात भारतीय कामगारांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. त्यांना कमी वेतन, प्रदीर्घ कामाचे तास, कोणतीही सामाजिक सुरक्षा नसणे आणि शोषण यासारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते.

या पार्श्वभूमीवर डॉ. आंबेडकर यांनी कामगार हक्कांसाठी विविध कायदे प्रस्तावित केले आणि अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. 8 तासांचा कामाचा दिवस लागू करणे, किमान वेतन निश्चित करणे, कामगार कल्याण कायदे राबवणे आणि औद्योगिक कामगारांना सामाजिक सुरक्षा देणे यांसारख्या निर्णयांमध्ये त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. त्यांनी कामगार चळवळींना प्रोत्साहन दिले आणि औद्योगिक धोरणांमध्ये कामगारहिताचा समावेश केला.

हा संशोधन पेपर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कामगार वर्गासाठी केलेल्या कार्याचा सखोल अभ्यास करतो. त्यांच्या प्रयत्नांमुळेभारतीय कामगार धोरण कसे आकारले गेले, त्याचा आजच्या औद्योगिक व्यवस्थेवर कसा प्रभाव आहे आणि त्यांच्या

विचारसरणीचे आजच्या काळातील महत्त्व काय आहे, याचा या संशोधनातून शोध घेतला आहे.

डॉ. आंबेडकर यांचे विचार आणि योगदान आजही भारतातील कामगार कायद्यांसाठी दिशादर्शक ठरत आहेत. त्यामुळे त्यांचा अभ्यास करणे हे केवळ ऐतिहासिक महत्त्वाचे नाही, तर वर्तमान आणि भविष्यासाठीही उपयुक्त आहे.

उद्दिष्टे :-

1. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगारांसाठी केलेल्या प्रमुख कायदेशीर सुधारणा(जसे की आठ तासांचा कामाचा दिवस, किमान वेतन, साप्ताहिक सुट्टी इ) यांचा अभ्यास करणे.
2. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगारांच्या हक्कांसाठी दिलेल्या योगदानाचे विश्लेषण करणे आणि त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक न्यायाच्या दृष्टीने कामगारांसाठी मांडलेल्या तत्त्वांचा अभ्यास करणे
3. औद्योगिक कामगार संघटनांच्या विकासात आणि कामगार चळवळींमध्ये डॉ. आंबेडकर यांच्या सहभागाचे आणि प्रभावाचे विश्लेषण करणे.

गृहितके :-

1. कामगार हक्कांसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले प्रयत्न भारतीय कामगार चळवळीला बळकटी देणारे ठरले.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राबवलेल्या कामगार कल्याणाच्या उपाययोजना आधुनिक भारताच्या औद्योगिक धोरणाला आकार देणाऱ्या ठरल्या.
3. कामगारांच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले कायदे सामाजिक व आर्थिक न्यायाच्या तत्त्वांवर आधारित होते.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत शोधनिबंध पूर्णपणे द्वितीयक स्रोतांवर आधारीत आहे शोधनिबंधासाठी विषयाशी संबधित संदर्भग्रंथ, पुस्तके, वर्तमानपत्रे,मासिके,शासकीय,अहवाल इंटरनेट, प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य यांचा वापर करण्यात आला आहे,

संशोधन आराखडा :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णत्मक आणि विश्लेषनात्मक संशोधन आराखड्याची निवड करण्यात आली आहे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अल्प परिचय:-

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर (14 एप्रिल 1891 – 6 डिसेंबर 1956) हे भारताचे प्रमुख संविधान निर्माते, सामाजिक न्यायाचे पुरस्कर्ते आणि दलित उद्धारक होते. त्यांचा जन्म एका अस्पृश्य महार कुटुंबात झाला होता, त्यामुळे त्यांना बालपणीच समाजातील अन्याय व भेदभाव सहन करावा लागला. परंतु, प्रचंड बुद्धिमत्ता आणि मेहनतीच्या जोरावर त्यांनी शिक्षण घेतले आणि कोलंबिया विद्यापीठ (अमेरिका) व लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स येथून उच्च शिक्षण प्राप्त केले ते एक प्रतिभाशाली कायदेतज्ज्ञ, अर्थतज्ज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी भारतीय राज्यघटनेचे मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून नेतृत्व केले आणि भारताच्या सामाजिक न्याय आणि समतेच्या मूल्यांवर आधारित संविधानाची रचना केली. त्यांनी अस्पृश्यता निर्मूलन, महिला हक्क, शिक्षण आणि कामगार हक्क यांसाठी मोठे योगदान दिले.

कामगार आणि मजूर वर्गासाठी त्यांनी अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणा केल्या, जसे की 8 तासांचा कामाचा दिवस, वेतनवाढ, सुदार

समित्यांची स्थापना आणि औद्योगिक कामगारांचे हक्क. त्यांच्या योगदानामुळे भारतीय कामगार चळवळीला मोठा आधार मिळाला

भूमिका :-

बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ भारताच्या घटनेचे शिल्पकार नव्हते, तर ते सामाजिक न्यायाचे महान योद्धा होते. त्यांनी वंचित, शोषित आणि विशेषतः कामगार वर्गाच्या उत्थानासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. औद्योगिक युगाच्या सुरुवातीच्या काळात भारतीय कामगारांची परिस्थिती अत्यंत दयनीय होती या पार्श्वभूमीवर डॉ. आंबेडकर यांनी कामगारांच्या हक्कांसाठी विविध चळवळी उभारल्या, कायदे तयार केले आणि त्यांच्या जीवनमान उन्नतीसाठी भरीव योगदान दिले.

कामगार वर्गाच्या स्थितीचे मूल्यांकन :

औद्योगिक क्रांतीनंतर भारतात ब्रिटिश राजवटीत मोठ्या प्रमाणावर उद्योगांची स्थापना झाली या काळात कामगारांची परिस्थिती अत्यंत हलाखीची होती. कामगारांना दीर्घ वेळापर्यंत काम करावे लागत असे, त्यांना योग्य वेतन मिळत नसे, सामाजिक सुरक्षा नव्हती आणि त्यांच्या आरोग्य व सुरक्षेची कोणतीही हमी नव्हती

कामगार समस्यांचे प्रमुख घटक:

1. अत्यल्प वेतन: कामगारांना त्यांच्या श्रमाच्या तुलनेत अत्यल्प वेतन मिळत होते
2. अतिश्रम व प्रदीर्घ कामाचा वेळ: कामाचे ठराविक तास नव्हते; अनेकदा 12-14 तास काम करावे लागत असे.
3. कामाच्या ठिकाणी असुरक्षितता: कामगारांसाठी औद्योगिक सुरक्षिततेचे नियम नव्हते
4. कामगारांचे शोषण: ब्रिटिश व स्थानिक उद्योगपतींनी कामगारांना कोणतेही हक्क न देता त्यांचा केवळ उत्पादनासाठी वापर केला

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या समस्या ओळखून कामगार हक्कांसाठी सक्रिय भूमिका घेतली

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगार हितासाठी योगदान:

(1) 8 तासांचा कामाचा दिवस :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 1938 मध्ये कामगारांसाठी 8 तासांचा कामाचा दिवस लागू करण्याचा प्रस्ताव दिला याआधी कामगारांना 12-14 तास काम करावे लागत होते. त्यांच्या प्रयत्नांमुळेच 1942 मध्ये ब्रिटिश सरकारने 8 तासांच्या कामाच्या तासांना कायदेशीर मान्यता दिली.

(2) वेतन व मजुरी सुधारणा :

डॉ. आंबेडकर हे कामगारांसाठी न्याय्य वेतन आणि जीवनावश्यक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी कटिबद्ध होते. त्यांनी "मिनिमम वेजेस" (किमान वेतन) संकल्पना मांडली, ज्यामुळे आजच्या भारतात वेतन निश्चितीबाबत अनेक कायदे अस्तित्वात आले

(3) कामगार कल्याण कायदे :

त्यांनी विविध कामगार कल्याणकारी उपाययोजनांना प्रोत्साहन दिले, जसे की -

कारखाना कायदा, 1948 – औद्योगिक कामगारांना सुरक्षितता आणि आरोग्य सुविधा मिळाव्यात यासाठी

कामगार विमा योजना – अपघात विमा, आरोग्य विमा यांसारख्या योजना तयार केल्या.

मातृत्व लाभ कायदा, 1946 – महिलांना प्रसूती रजा आणि आर्थिक मदत देण्याची तरतूद केली

(4) मजूर संघटनांनाप्रोत्साहन :

. आंबेडकर यांनी भारतीय कामगार वर्ग संघटीत करण्यासाठी विविध चळवळी उभारल्या त्यांनी "ऑल इंडिया डिप्रेस्ड क्लासेस असोसिएशन" स्थापन केली, जी कामगार हक्कांसाठी लढणारी संघटना होती

(5) कोळसा आणि वीजनिर्मिती क्षेत्रातील सुधारणा :

कामगारांवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी आणि त्यांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळवून देण्यासाठी त्यांनी कोळसा खाणीतील कामगार संघटनास्थापन केली. त्यांची ही कृती भारतातील कामगार चळवळीला नवी दिशा देणारी ठरली.

डॉ. आंबेडकर यांचे धोरण आणि कायदे:

(1) भारताच्या पथदर्शी कामगार धोरणाचा पाया :

संविधान निर्मितीच्या काळात डॉ. आंबेडकर यांनी भारतातील कामगार धोरणाची मजबूत पायाभरणी केली भारतीय संविधानात कलम 23 व 24 अंतर्गत बालमजुरी आणि सक्तीच्या मजुरीवर बंदी घालण्यात आली

(2) कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा:

डॉ. आंबेडकर यांच्या पुढाकाराने भारतात औद्योगिक कामगारांसाठी विविध सामाजिक सुरक्षा कायदे लागू करण्यात आले जसे की -

पेन्शन योजना

रजा वेतन योजना

कामगार भविष्य निर्वाह निधी योजना (EPF)

(3) समान वेतन धोरण :

त्यांनी महिलांना पुरुषांसारख्याच वेतनाचा अधिकार मिळावा यासाठी "समान वेतन कायदा" राबविण्याचा आग्रह धरला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा आजच्या काळातील प्रभाव:

(1) आधुनिक कामगार कायद्यांवर प्रभाव:

आज भारतात लागू असलेले अनेक कामगार कायदे हे डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारसरणीवर आधारित आहेत मजुरी संहिता 2019 आणि औद्योगिक संबंध संहिता2020 यांसारख्या नवीन कायद्यांवर त्यांचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसतो

(2) श्रमिक हक्क आणि संघटनांची वाढ :

डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारांमुळे भारतात अनेक कामगार संघटनांची स्थापना झाली ज्या आजही कामगारांच्या हक्कांसाठी कार्यरत आहेत.

(३) सामाजिक न्यायाची चळवळ :

वर्गाच्या उन्नतीसाठी त्यांनी मांडलेली सामाजिक समतेची संकल्पना आजच्या काळातही महत्त्वाची आहे

निष्कर्ष :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केवळ घटनेची निर्मिती केली नाही, तर त्यांनी भारतीय कामगार वर्गाच्या हक्कांसाठी संपूर्ण जीवन झोकून दिले. 8 तासांचा कामाचा दिवस, किमान वेतन, सामाजिक सुरक्षा, औद्योगिक कायदे आणि कामगार संघटनांचा विकास यांसारख्या अनेक सुधारणा त्यांच्या कार्याचा भाग आहेत त्यांचे योगदान भारतीय औद्योगिक क्षेत्राच्या सुधारणांमध्ये महत्त्वपूर्ण ठरले आहे

त्यांनी मांडलेले विचार आजही मार्गदर्शक ठरत असून, कामगारांचे हित जोपासण्यासाठी आणि त्यांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार देण्यासाठी त्यांच्या कार्याची आठवण सतत ठेवावी लागेल.

समारोप:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय कामगार वर्गाच्या हक्कांसाठी केलेले योगदान अमूल्य आहे त्यांनी औद्योगिक कामगारांच्या शोषणाविरोधात आवाज उठवून त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण कायदे आणि धोरणे प्रस्तावित केली. 8 तासांचा कामाचा दिवस, किमान वेतन, सामाजिक सुरक्षा, मातृत्व लाभ, कामगार संघटनांचे समर्थन आणि औद्योगिक कामगार कल्याण या सर्वच क्षेत्रांत त्यांचा ठसा उमटला.

त्यांच्या कार्यामुळे भारतीय कामगार चळवळीला बळ मिळाले आणि आजच्या आधुनिक कामगार कायद्यांची पायाभरणी झाली त्यांच्या विचारसरणीमुळे सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाची संकल्पना मजबूत झाली आजही त्यांच्या तत्त्वांचे अनुसरण करून कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याची गरज आहे. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांचे योगदान केवळ ऐतिहासिक नाही, तर वर्तमान आणि भविष्यासाठीही प्रेरणादायी आहे.

संदर्भ :-

1. https://eprabhuddhabharat.com. या वेबसाईटवरचा दामोधर विनय आणि वाघचौरे जयराम यांचा लेख. भारतातील कामगार कल्याण आणि कामगार कायद्यामध्ये डॉ.आंबेडकरांचे योगदान November 11,2022
2. संपा.वसंत आबाजी डहाके, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, प्रका.लोकवाङ्मय गृह, 2008
3. आंबेडकर, बी. आर. (1943). "प्रॉब्लेम्स ऑफ इंडियन लेबर
4. कोसंबी, डी. डी. (1981). "आधुनिक भारताचा सामाजिक इतिहास
5. चौधरी, एन. (2020). "भारतीय कामगार चळवळीचा इतिहास.
6. भारत सरकार (1948). "कारखाना कायदा, 1948
7. माने, एस. (2019). "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि औद्योगिक सुधारणा